

«СТАРЬЦИ» ТА «СТАРЬШИНЫ» В «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» І ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ВОСЬМИКНИЖЖІ

У статті досліджуються наявні в «Повісті временних літ» та давньослов'янському Восьмикнижжі такі соціальні терміни, як «старьци» та «старьшини». Традиційно вважається, що згадки про старьшини указують на певні додержавні реалії. Однак ми маємо у «ПВЛ» лише одну оповідь зі згадкою старьшини формативного періоду Русі – про данину полян хозарам, – тоді як решта свідчень походить уже від князівського «кйївського періоду», зокрема інтенсивно використовується в описі князювання Володимира Святославича. Крім того, і сюжет про хозарську данину, і літописні статті часів князя Володимира відзначено сильним впливом біблійних наративів та деяких інших книжних джерел. Тим часом детальний розгляд усіх випадків уживання обраних термінів у слов'янському Восьмикнижжі дає дуже заплутану картину, якою завдячуємо довгій історії передачі біблійної традиції. Утім, загальне враження складається таке, що старьшини та князі існували завжди, принаймні вони відомі вже з Книги Буття. Намагаючись описати давню історію Русі, літописець застосував біблійні взірці, що демонструють дуже складну, проте водночас статичну картину політичних і соціальних відносин.

У «Повісті временних літ» («ПВЛ») натрапляємо на позначення «старьци» і «старьшини», сенс появи яких у тексті, на перший погляд, цілком очевидний. Однак уже побіжний огляд свідчень літопису виявляє досить дивні речі. Про «старьшини» уперше читаємо у сюжеті про данину слов'янського племені полян хозарам. Після того, як поляни вирішили заплатити мечами, «несоша козари (цю данину – *Т.В.*) ко князю своєму . и къ старьшинамъ своимъ»¹. Нижче згадані єгипетські «старьшини фараона» – полянську данину мечами літописець порівнює з недобрими знаменнями при дворі єгипетського царя, що проявляли роль Мойсея, майбутнього великого пророка². Далі «старьшина конюхомъ»

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

¹ Останнє слово випущене в Лаврентіївському списку «ПВЛ», де помилково «старьшининъмъ», однак читання «старьшинамъ своимъ» бачимо в усіх інших списках (див.: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Стп.17, рядки 4–5; Т.2. – Стп.12, рядки 11–12). Наступні посилання на 1-й том ПСРЛ, що представляє Лаврентіївську групу списків, за схемою: 17.4–5Л. Видання ранніх списків «ПВЛ» див. також: The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis / Ed. D.Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts. – Vol.X. – P.1–3. – Cambridge, Mass., 2003].

² 17.17Л «и рѣша старьшина фараона . се хочеть смѣрити область еопетъскую». Щоправда, у трьох списках літопису, Московському-Академічному, Іпатіївському та Хлебниковському – у цьому виразі вжито «старци»: «старци фараони», а ще в одному, Радзивілівському – проп. фрагмента (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стп.12, рядки 24–25), тобто, не виключено, вираз слід зараховувати у записи зі словом «старьци», див. нижче. У даному випадку це не має великого значення, оскільки у сюжеті вжито обидва слова. Цей епізод початкового літопису давно привертав увагу дослідників, огляд думок див., напр.: Данилевский И.Н. Повесть временных лет: герменевтические основы летописных текстов. – Москва, 2004. – С.145; Koptev A. The Story of “Chazar Tribute”: A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle // Scando-Slavica. – 56. – №2. – 2010. – P.190–192. У тому числі, висловлювалася ідея, що фрагмент потрібно розшарувати («раслаивать») на раніші та пізніші текстувальні складові (див.: Гиппиус А.А. «Рекоша дружина Игореву...»: К лингвотекстологической стратификации начальной летописи // Russian Linguistics. – 25. – 2001. – P.154–155; пор., однак: Петрухин В.Я. «Русь и все языцы»: Аспекты исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки. – Москва, 2001. – С.136). Порівняння з аналогічними оповідями в інших традиціях демонструє, що початок та завершення історії про данину – частини одного сюжету (див.:

з'являється у князівській історії, у літописній оповіді 912 р. про смерть Олега від власного коня³. Слово продовжує використовуватися до 1078 р., а тоді, після перерви, поодиноким приклад бачимо знову в Іпатіївській редакції «ПВЛ» під 1111 р. Своєю чергою, «старьци» зафіксовані в тому ж сюжеті про полянську данину: «и рѣша старци козарьстии . не добра дань княже»⁴. Наступний випадок уживання цього слова – уже з опису князювання Володимира Святославича, у статті 980 р.⁵ Означення інтенсивно використовується в оповіді про князювання хрестителя Русі (980–997 рр.). Крім того, на нього натрапляємо кілька разів у сюжетах з історії Києво-Печерського монастиря (статті 1051 та 1074 рр.), у згадці про смерть «старца доброго» Яня (1106 р.), а востаннє бачимо, знову ж таки, в Іпатіївській редакції під 1111 р.

В уявленнях істориків міцно закріпилося поняття старійшин-керівників спільноти на перехідному етапі розвитку від примітивного суспільства до держави. Традиційно представниками владної ієрархії «племінної демократії» вважаються вожді та старійшини⁶. Стосовно Русі з застереженнями та деяким спрощенням ідеться про таку схему, вибудовану істориками ХІХ – першої половини ХХ ст. На початку маємо певний найдавніший стан суспільства, де «старьци»/«старѣшинь» є неформальними (?) авторитетними керівниками – згодом з'являються племінні утворення (союзи племен), зі «старцями» та місцевими князями (часом кажуть про «княже») – і, нарешті, верховна київська влада з чіткою ієрархією: князь, бояри, слуги. Ураховуючи те, що у викладі подій «додержавного» періоду Русі в «ПВЛ» слова «старьци» та «старѣшинь» зафіксовано в *одному* сюжеті про полянську данину мечами, за чим слідує оповіді вже

Koptev A. The Story of “Chazar Tribute”... – P.205; хоча автор у своїх міркуваннях і далі спирається на традиційні схеми формування початкової частини «ПВЛ»).

³ 38.28Л; текст відсутній у Лаврентійському, відновлюється за Радзивіллівським, Московським-Академічним, Іпатіївським та Хлебниковським списками.

⁴ 17.9–10Л.

⁵ Див. 81.16–17Л, у біблійній цитаті з Притч.31.23 (гр. Pr.29.23). Велику частину біблійних цитат «ПВЛ» визначено у: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. – Т.1: Вводная часть: Текст: Примечания. – Петроград, 1916; тут цит. за перевид.: *Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.527–977 (це місце з літописної статті 980 р. див. с.676).

⁶ Див., напр., недавнє обговорення проблеми політичної системи у слов'янських племен VI–VII ст., проведене на матеріалі грецькомовних та латиномовних джерел: *Izdebski A.* The Slavs' Political Institutions and the Byzantine Policies (ca.530–650) // *Byzantinoslavica*. – 2011. – Issue 1–2. – P.50–69 (автор не приховує того, що він залучає відомі вченим джерела, пропонуючи лише дещо новішу систематизацію). Щодо племінної знаті, «старьших», «старійших» та «старців», на різноманітному матеріалі від IX по XIII ст. див. також: *Лукин П.В.* «Старць» или «старшие»? О терминологии славянской «племенной знати» // *Славяноведение*. – 2010. – №2. – С.12–30. Питання формування складного суспільства і держави – украй непросте. Зараз у вітчизняну науку з англійських студій (див.: *Fried M.H.* On the Evolution of Social Stratification and the State. – Indianapolis, 1960; *Idem.* The Notion of Tribe. – Menlo Park, Calif., 1975) увійшло таке поняття, як «чифдом». Корисний огляд різних теорій чифдома, напр.: *Beliaev D.D., Bondarenko D.M., Korotayev A.V.* Origins and Evolution of Chiefdoms // *Reviews in Anthropology*. – Vol.30. – 2001. – P.373–395. Поняття «плем'я», на думку авторів, нетотожне «чифдому», а є паралельною структурою. Однак, що стосується слов'ян, кожен дослідник формативного періоду Русі стикається з нерозв'язуваною проблемою – ми не маємо слов'яномовних джерел аж до кінця IX (?) – X ст. (від цього часу дійшли перші переклади), а таких текстів, які торкалися б власної давньої, хай і легендарної, історії – немає фактично до XI–XII ст. Із цього погляду про племінну знать «старійшин», що не вловлюються джерелами, див., напр.: *Горский А.А.* Русь от славянского расселения до Московского царства. – Москва, 2004. – С.14–19. Про те, що навіть кореляція літописних «племен» з археологічними матеріалами Східної Європи можлива лише на матеріалах «уже сформованої Київської Русі», а не формативного періоду, див.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1998. – С.32–33.

про київських князів, Олега чи навіть Володимира, можна стверджувати, що неупереджена систематизація літописного нарративу дала б інші результати (зрозуміло, джерела раннього періоду Русі не вичерпуються однією «ПВЛ», однак дані цього важливого свідчення давньоруської історії суперечать традиційній схемі). Можливо, утім, такими є загальні властивості деяких традиційних схем⁷.

Тим часом знайомство з давньослов'янськими текстами, які також презентують владну термінологію («князь», «старьць», «старѣишина», «владыка») підштовхує до роботи в іншому напрямі – дослідження запозичень та моделювання книжником літописної оповіді за відомими йому літературними зразками⁸. Великий вплив на розвиток цієї ідеї справили праці І.М.Данилевського⁹. Саме завдяки цьому російському вченому русисти повернулися до занедбаній в радянський час теми біблійного моделювання літопису¹⁰.

У пропонованій статті я зупинюся на такому важливому біблійному джерелі, як Восьмикнижжя. Для висвітлення «додержавного» періоду історії Русі ці тексти можна вважати серією оповідей про синхростадіальні події¹¹: починаючи з Книги Буття і закінчуючи Книгою Суддів (Руф являє собою окремо взятий сюжет) ідеться про розселення та утвердження народу в землі, тобто про те саме, із чого починається «ПВЛ». Я спробую з'ясувати, які вирази стоять за словами «старьци» і «старѣишина» слов'янського Восьмикнижжя у відповідній частині грецької Септуагінти, чи варіативна термінологія, чи присутня у слововжитку певна динаміка. А також визначити, яке значення має поява цих умовних термінів у літописі, і чи можна окреслити межі та належність літописного нарративу певним книжникам у такому складному, неодноразово редагованому літописному зводі, яким є «ПВЛ». Зокрема, спробую відповісти на питання, чи існує зв'язок між сюжетом про данину мечами та оповіддю про часи князювання Володимира Святославича.

⁷ Про успадковані від попередніх епох наук систематизації, що тягнуть за собою ідеології свого часу, див., напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С.14.

⁸ Див., напр., праці С.В.Завадської, котра зверталася до теми «старцев» та «бояр» і детально дослідила вирази «старьци градскые», «старѣишины людские», указавши на біблійні взірці: *Завадская С.В.* О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // *Восточная Европа в древности и средневековье.* – Москва, 1978. – С.101–103; *Её же.* «Болярин»–«боярин» в древнерусских письменных источниках // *Древнейшие государства на территории Восточной Европы: 1985.* – Москва, 1985. – С.89–94; *Её же.* К вопросу о «старейшинах» в древнерусских источниках XI–XIII вв. // *Древнейшие государства на территории Восточной Европы: 1987.* – Москва, 1989. – С.36–43; *Её же.* Возможность источниковедческого изучения «праздников»–«пиров» князя Владимира в летописных записях 996 г. // *Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения.* – Москва, 1990. – С.54–56.

⁹ Див., напр.: *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков: Курс лекций. – IX–XII вв. – Москва, 1998; XII–XIV вв. – Москва, 2000; *Его же.* Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004.

¹⁰ Зараз, після праць І.М.Данилевського, О.П.Толочка, В.Я.Петрухіна та багатьох інших, моделювання літописного нарративу за біблійними книгами – річ загальноновизнана. Крім згаданих праць І.М.Данилевського див., напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь... – К., 1998; *Tolochko O.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State // *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe.* – 2007. – P.169–188; *Петрухин В.Я.* «Русь и вси языци»... – С.127–146 та ін.

¹¹ Власне кажучи, сюжетна канва та більшість деталей збігаються в давньоєврейському оригіналі, грецькому перекладі (Септуагінта) та слов'янському перекладі з грецької мови. Однак для зіставлення з початковим літописом релевантними є останні два тексти, оскільки слов'янський (давньоболгарський) перекладач біблійних книг не був обізнаним із давньоєврейською версією. Утім, у деяких випадках історія укладення давньоєврейського тексту також має значення.

Позначеннями «старьць» й, особливо, «старѣшина» багато займалися дослідники перекладної давньослов'янської літератури у зв'язку з ранніми, у тому числі біблійними, перекладами. Річ у тім, що складні грецькі слова, які починаються з «архи-», у слов'янській можуть бути передані двоскладними утвореннями, що є, у тому числі, певною регіональною ознакою. Наприклад: «ἀρχιερεύς» – «старѣшина жрьчьскъ» (інший варіант перекладу – калька «архиерѣи»); «ἀρχιεπισκοπος» (головний виночерпій) – у давньослов'янській «вино», іноді перекладали як «медъ», відтак «старѣшина медарьскъ»; «ἀρχιδεσμωφύλαξ» (головний страж в'язнів) – «старѣшина стражемъ темница» і т.п.¹² Висока концентрація подібних утворень характерна для преславського давньоболгарського періоду розвитку книжності¹³, хоча подібні конструкції згодом стали традиційними. Проблем давньослов'янської владної термінології торкалися як при аналізі окремих пам'яток, так і груп текстів. Восьмикнижжя з цього погляду вичерпно не вивчене, хоча окремі приклади з цих біблійних книг, звичайно, уже залучали. Причина такого стану справ проста: досі видано не всі відповідні частини Восьмикнижжя, а в наявних публікаціях відсутні покажчики¹⁴.

Що варто відзначити у Восьмикнижжі стосовно вживання слів «старьць» та «старѣшина»? Перш за все, лексичного матеріалу достатньо, оскільки відповідні терміни трапляються в кожній книзі: «старьць» – від 4 згадок у Левіті до 15 у Второзаконні; «старѣшина» – від 1 у Левіті до 60 у Бутті¹⁵. (Треба додати, що, на відміну від літопису, у біблійних книгах позначенням того самого рівня владної ієрархії є також «князь» – згадані навіть «князи людские»¹⁶, тому для порівняння часом корисно звернутися і до характеристик цього позначення)¹⁷. Звичайно, слід ураховувати тематичну специфіку. Наприклад, Левіт – збірка настанов щодо жертв, очищення та деяких правових норм, відповідно, владної термінології тут небагато. Утім, також треба брати до уваги походження тексту. Необхідно зробити невеличкий відступ щодо вихідної давньоєврейської версії. Перші книги Біблії мають багато нашарувань і надзвичайно складну історію формування. Один із пізніх редакторів, творець так званого «Priestly Narrative», акцентовано відредагував соціально-політичну термінологію. Саме для нього характерною є формула, де на першому місці стоїть жрець (Аарон, потім його син Єлеазар та онук Фінеес), на другому вказано «князів отечеств», і, нарешті,

¹² Приклади – з Лев.4.3, Бут.39.22, 39.23, 40.1... В оповіданні «ПВЛ» пор. уже згадуваний вище «старѣшина конюхомъ» зі статті 912 р.

¹³ Славова Т. Преславска редакція на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод // Кирило-Методиевски студии. – Кн.6. – София, 1989. – С.15–128.

¹⁴ Видання Книги Буття див.: Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1–4. Книга Левит: *Dadiverin I. Das Buch Leviticus // Die Methodbibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte.* – Т.4 [Die Slawischen Sprachen, 40]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1995. Книга Исуса Навина: *Atanasova D. Das Buch Joshua // Ibid.* – Т.9 [Die Slawischen Sprachen, 49]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1996. Книга Суддів: *Atanasova D. Das Buch Richter // Ibid.* – Т.2 [Die Slawischen Sprachen, 38]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1994. Книга Руфь: *Dunkov D. Das Buch Rut // Ibid.* – Т.1 [Die Slawischen Sprachen, 34]. – 1993.

¹⁵ «Князь» – від 5 згадок у Книзі Вихід до 59 у Числах.

¹⁶ Числ.25.4 «поими вся князя людскъ».

¹⁷ Деякі інші посилання див. нижче. Позначенням вищого рівня ієрархії є «цѣсарь/царь», і воно також присутнє у більшості книг Восьмикнижжя. Однак цей рівень владної ієрархії тут не враховується, оскільки він був ніби «зовнішнім», і асоціювався з Візантією, а не з Руссю.

згадуються «все сыны Израилевы» або «весь народ»¹⁸. Завданням цього редактора-укладача було зменшити роль лідерів несвященницького сану й, зокрема, Ісуса Навина. Але таким чином він увів значну кількість згадок «керуючих» («ἄρχοντες»), «старших» («πρεσβύτεροι») та «провідних», («ἡγεμόνες, ἀρχηγός») у «племенах синів Ізраїлевих», і створив образ взірцевої впорядкованої племінної демократії. Учені не дійшли спільної думки щодо часу роботи цього автора/редактора, та в будь-якому разі це вже період після «Вавилонського полону», тобто етап існування далеко не архаїчного, цілком розвинутого суспільства. Наслідком компілятивної та редакторської роботи було те, що вже в давньоєврейській Біблії маємо надзвичайно складний текст, в якому сполучаються позначення та формули різного часу, а також «зламані формули». Маються на увазі редаговані вирази, де на початковий текст нашаровано пізніші правки. При цьому Септуагінта у частині Восьмикнижжя доволі точно відображає свій оригінал, буквральність перекладу від Буття до наступних книг тільки зростала¹⁹, а давньослов'янські книжники також намагалися акуратно відтворити грецький текст (хоча деінде неминуче все ж таки змінили чи зіпсували виклад). Отже, навожу статистичні підрахунки²⁰.

У Бутті «старьць»/«старьци» зустрічаємо 7 разів, Бут.18.12, 19.4, 24.1, 25.8, 35.29, 43.27, 50.7; у гр. цьому відповідає: «ο πρεσβυτερος»/«οι πρεσβυτεροι». «Старьшина»/«старьшини» – 60 разів, Бут.36.15–20, 36.29–30, 36.40–43, 39.22–23, 40.1–2, 40.5, 40.9, 40.16, 40.20–23, 41.9–10, 41.34, 47.5, 49.10; у Септуагінті це, частіше за все, «ἡγουμενος»/«ἡγεμόνες», хоча трапляються також: 39.22 «ο αρχιδεσμοφουλαξ» «старьшина стражемъ

¹⁸ *Meer M. van der. Formation and Reformulation: The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses.* – Brill; Leiden; Boston, 2004 [Supplements to *Vetus Testamentum*, vol. CII]. – P.136. Що стосується історії формування перших книг Ветхого Заповіту, зазначу лише, що ще в дослідженнях XIX ст. відзначали кількох авторів або компіляторів, у тому числі у класичних працях Ю.Вельгаузена названо Елогіста, Ягвіста, Девтерономіста та Редатора (пізніше позначеного як «Priestly Narrative»). У наш час картина ще більш скомплікована (реконструюється пост-Priestly укладач, кілька девтерономістів, немає спільної думки щодо датування різних текстуальних шарів, причому не в межах десятиліть, а століть).

¹⁹ *Wevers J.W. The LXX Translator of Deuteronomy // IX Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies.* – Cambridge, 1995 (1997). – P.58; *Тов Э. Текстология Ветхого Завета.* – Москва, 2001. – С.128–136; *Hendel R.S. The Text of Genesis 1–11: Textual Studies and Critical Edition.* – New York, 1998. – P.16–20; *Honigman S. LXX and Homeric Scholarship.* – London; New York, 2003. – P.93–118; *Joosten J. Rhetorical ornamentation in the Septuagint: The case of grammatical variation // Et sapienter et eloquenter: Studies on Rhetorical and Stylistic Features of the Septuagint.* – Göttingen, 2011. – S.12. Раніше за все на грецьку було перекладене П'ятикнижжя (у III–II ст. до н.е.), незабаром – історичні книги.

²⁰ Книга Буття цитується за вид.: *Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея...* Дослідник узяв за основний список – Ундольського №1 (нині РДБ); Книга Вихід – за підготовленим мною вид.: *Вилкул Т.Л. Древнеславянская книга Исход: Текст в хронографической редакции, с различениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. (у друку, основний список – Віленський);* тексти кількох списків решти книг Восьмикнижжя відцифровано, вони доступні на сайті Троїце-Сергієвої лаври (списки Троїцький №1, №2, №44, №45, №728, Московської духовної академії №12); Книги Левіт та Ісуса Навина цитуються за Архівським списком; Числа та Второзаконня – за Троїцьким №44 та Архівським; Суддів – за Віленським і Троїцького хронографа (№728). Дані рукописів: Віленський (*Віл*), Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, F19–109, перша третина XVI ст.; Архівський (*Арх*), РГАДА, ф.181, оп.№1, собр. МГАМИД, №279, третя чверть XV ст.; Троїцький-1 (*Т1*), РГБ, ф.304.І, собр. Троїце-Сергієвої лаври, №1, друга половина XIV ст.; Троїцький-2 (*Т2*), там же, №2, кінець XIV ст.; Троїцький-44 (*Т44*), там же, №44, XV ст.; Троїцький-45 (*Т45*), там же, №45, кінець XVI ст.; Троїцький-728 (*Тр*), там же, №728, початок XV ст.; МДА-12 (*Д*), РГБ, ф.173.І, собр. Московской духовной академии, №12, початок XVI ст.

темниця»; 40.1 «ὁ ἀρχαιονοχος» «старѣшина медарьскъ», «ὁ ἀρχισιτοποιος» «старѣшина житарьскъ»; 41.34 «τολαρχας»; 47.5 «αρχοντας».

У Книзі Вихід «старци» – 11 разів, Вих.3.16, 3.18, 4.29, 10.9, 12.21, 17.5, 18.12, 19.7, 24.1, 24.9, 24.14 – «ἡ γερουσία» 5 разів / «οἱ πρεσβυτερον» 6 разів; «старѣшина»/«старѣшинь» – тричі, Вих.2.14 «αρχοντα»; 6.14 «αρχηγον»; 15.15 «ἡγεμονες».

У Левіті «старци» – 4 рази, Лев.4.15, 9.1, 9.3, 19.32 – «ἡ γερουσία» двічі / «οἱ πρεσβυτερον» двічі; «старѣшина» – 1 раз, Лев. 4.3 «ὁ ἀρχιερευς».

У Числах «старци» – 8 разів, Числ.10.31, 11.16 (2), 11.24, 11.25, 16.25, 22.4, 22.7 – «ἡ γερουσία» двічі/«οἱ πρεσβυτερον» 6 разів; «старѣшинь» – 6 разів, Числ.13.2, 13.3, 14.4, 16.2, 16.3 – «αρχηγον» / 16.3 «καταρχεις».

У Второзаконні «старци» – 15 разів, Втор.19.12, 21.2, 21.3, 21.4, 21.6, 21.19, 22.15, 22.17, 22.18, 25.7, 25.8, 25.9, 27.1, 28.50, 31.9 – «ἡ γερουσία» 13 разів / «οἱ πρεσβυτερον» Втор.31.9; 28.50 «πρεσβυτου»; «старѣшинь» – 6 разів, Втор.1.13, 1.15, 5.23, 29.10, 31.28, 33.21 – 1.13 5.23 «ἡγεμονες»; 1.15 «ἡγεισθαι»; 29.9/10 «οἱ ἀρχιφυλον»; 31.28 «τους φυλαρχους»; 33.21 «αρχηγοις».

У Книзі Ісуса Навина «старци» – 11 разів, Іс.Нав.6.21/20, 7.6, 7.23, 8.10, 9.5а/8.33, 9.11/17, 20.4, 23.1, 23.2, 24.1, 24.29 – «ἡ γερουσία» Іс.Нав.23.2 / «οἱ πρεσβυτερον» 10 разів; «старѣшинь» – тричі, 10.24 «τους ἐναρχομενους»; 13.21 «τους ηγουμενους»; 21.1 «ἀρχιπατριωτα».

У Книзі Суддів «старци» – 13 разів, Суд.2.7, 8.14, 8.16, 11.5, 11.7, 11.8, 11.9, 11.10, 11.11, 19.16, 19.17, 19.20, 21.16 – «ὁ πρεσβυτερος»/«οἱ πρεσβυτερον»; «старѣшинь» – 6 разів, Суд.5.2 А «αρχηγους»²¹, 5.29 В «α σοφαι αρχουσαι», 9.44, 9.51, 11.6 А «οἱ ηγουμενον» 3 рази, 11.11 В «εις αρχηγον» / А «εις ηγουμενον».

Загалом «старьць» і «старьци» відповідає двом позначенням: «ὁ πρεσβυτερος»/«οἱ πρεσβυτερον» («старий», «старший», «старійшина») та «ἡ γερουσία» («герусія», «рада старійшин»). Маємо 47 і 23 випадки слововжитку відповідно. Словом «старѣшина» передане, частіше за все, «ὁ ηγουμενος»/«οἱ ηγεμονες» («провідний»/«провідні»), від цього слова утворена калька «игумен» (близько 50 прикладів) та «οἱ αρχηγον» (9 прикладів). Окрім цього, для «старѣшина» виявлено велику низку різноманітних більш рідкісних грецьких позначень: Бут.41.34 «τολαρχας»; Бут.47.5 «αρχοντας» та Вих.2.14 «αρχοντα»; Втор.29.9/10 «οἱ ἀρχιφυλον»; Втор.31.28 «τους φυλαρχους»; Іс.Нав.10.24 «τους ἐναρχομενους»; Іс.Нав.21.1 «ἀρχιπατριωτα». Як «старѣшина» іноді можуть бути передані дієслівні форми: Втор.1.15 «ἡγεισθαι»; Суд.5.29 «α σοφαι αρχουσαι»²². Двоскладні утворення вживаються в перекладі складних слів, про що вже йшлося: «старѣшина стражемъ темниця» «αρχιδεσμοφυλαξ» Бут.39.22; «старѣшина жрьцьскыи» «ὁ ἀρχιερευς» Лев.4.3 і т.п.

²¹ Текст Книги Суддів у Септуагінті кардинально відрізняється у двох сім'ях списків, найдавнішими представниками яких є унціали А та В. При цьому слов'янський переклад має читання і з тієї, і з іншої групи, тобто, імовірно, був зроблений із пізнього рукопису (однак це питання ще потребує вивчення). За вид.: The Old Testament in Greek: According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Test of the Septuagint / Eds. A.E.Brooke, N.McLean. – Cambridge, 1917. – P.806. У Суд.5.2 цей варіант у таких рукописах та давніх перекладах: *AMNa-dghlnptv-yb₂-Arm.Eth.Lat.Sir.Or-lat*. Видання доступне в інтернет-версії, див.: <http://www.archive.org/details/p4oldtestamentin01broouoft>

²² За групою списків унціала В (у *AMNabcgk-nptv-yb₂-Arm.Eth.Sir.*: «σοφαί ἀρχουσῶν αὐτῆς»).

Має значення, що, незважаючи на відсутність одно-однозначних зв'язків між грецькими та слов'янськими відповідниками, приблизно окреслюються два *різних* ланцюжка. «Старьць»/«старци» – для «πρεσβυτερον» та «γερονσια», «старьшина» – переважно для «ηγεμονες» та «αρχηουδ». Слід додати, що третя лінія утворена словом «князь»/«князи», яке передає «ὁ ἀρχων»/«οἱ ἀρχοντες» («керівник»/«керівники»); маємо 96 прикладів з трьома винятками²³. Як уже відзначалося, для Восьмикнижжя всі три позначення належать до одного рівня владної ієрархії, при цьому «князь» ближчий до «старьшина»²⁴. Зрозуміло, існують семантичні розбіжності, для ілюстрації чого достатньо одного прикладу. «Старьць» та «старьци» у Бутті – це, переважно, позначення віку, «старий». Наприклад, Сара, отримавши звістку про те, що в неї має народитися син, нібито розмірковувала: «...се моужь мой старець» (Бут.18.12). Водночас, за Бут.50.7, у поховальній церемонії патріарха Іакова беруть участь «вся слоугы (в одному зі списків: отроци) фараони и старци домоу его (варіант: домашний ему) . и вси старци земля египетская» – і оскільки син Іакова Йосиф у цей час є великою персоною, «князем» усієї землі Єгипетської (Бут.42.6, 45.8), упевнено визначається статусний (політичний) зміст повідомлення. Тим часом, в усіх випадках у грецькій Септуагінті тут використане слово «πρεσβυτερος», а у слов'янському Восьмикнижжі – «старьць». Забігаючи наперед, те саме спостерігається в літопису. Скажімо, стосовно виразів зі словом «старьць»/«старьци» можна виокремити три значення: соціально-політичне, вікове, та, в оповідях про Києво-Печерський монастир – титул або просто позначення ченця.

Що важливо, динаміка слововжитку відсутня, загальне враження із прочитання Восьмикнижжя складається таке, що старці та старійшини, а також князі й навіть царі, існували завжди. «Провідні», «старші» та «керуючі» фіксуються з того моменту, як виникає більше двох поколінь роду людського, тобто вже в Бутті²⁵. Водночас, присутні складні перерахування дійових осіб та фрагменти, де значення «перетинаються», і одна й та сама група людей може бути найменованою різним чином: старійшинами, князями, «мужами»... Як правило, подібні вислови зосереджено в пізніших за походженням книгах, Второзаконні та Числах (хоча в усіх книгах Восьмикнижжя присутні сліди пізніх нашарувань). «Перетини значень» див., напр., у сюжетах з Книги Чисел – ідеться про розподіл («причастье») землі ізраїльтянами, та про перемовини царя Валака із волхвом Валааомом стосовно прокляття «сыновъ Израилевъ» (після чого вміщено відомий сюжет про Валаамову ослицю):

Розподіл землі, Числ.34.18: «и *князь* единъ [от племене]²⁶ . да поимете причастити ва^м землю». Наступний вірш, Числ.34.19: «си же имена *моужь* , племена іюдина» – пор. Num.34.18 «καὶ ἀρχοντα ἕνα ἐκ φυλῆς... 34.19 ...τῶν ἀνδρῶν...».

²³ Числ. 24.17 і 25.4 «князи» – «τοὺς ἀρχηοὺς», та Суд.11.11 «поставити княземъ» – в останньому разі, вірогідно, використано метафору: «εἰς κεφαλὴν» («на чолі»).

²⁴ У двох випадках (Бут.47.5 та Вих.2.14) словом «старьшина» перекладене «ἀρχων», а словом «князь» – «ἀρχηουδ», для чого більш типовий відповідник «старьшина», див. вище.

²⁵ Навіть царська влада існувала якщо не завжди, то з такого моменту, який із повним правом можна вважати «прадавнім». Наприклад, усередині великого переліку нащадків Ісава-Едома, в якому згадуються «старьшини»/«ηγεμονες» (Бут.36.15–36.43), читаємо повідомлення про царів (!): «си же цри . иже цр'твоваша въ едомѣ . преже цр'твованія црѣ въ ий'лми» (Бут.36.31).

²⁶ У квадратних дужках – варіант у групі списків хронографічної редакції, що підтримується грецьким текстом; у російській редакції помилково: «очѣства».

Валак відсилає своїх посланців до волхва Валаама, аби клясти «Израиля», і волхв у кінцевому підсумку погоджується прийти до нього. Числ.22.7: «и идоша старци моавли [и старци мадиамли]»²⁷ – «ἡ γερουσία Μωαβ καὶ ἡ γερουσία Μαδιαμ»; Числ.22.35: «иде же валаамъ съ княси валаковъ» – «...μετὰ τῶν ἀρχόντων Βαλακ».

Складні перерахування див., напр.:

Втор.5.23: «и приидосте вся старъишины племень ваши^х и старци ваши» – «οἱ ἡγούμενοι τῶν φυλῶν ὑμῶν καὶ ἡ γερουσία ὑμῶν». Втор.31.28: «призовѣте къ мнѣ старъишины племень ваши^х и старца ваша . и книгчїа ваша и соудїа ваша» – «τοὺς φυλάρχους ὑμῶν καὶ τοὺς πρεσβυτέρους ὑμῶν...». Суд.11.11: «и поставиша [и]»²⁸ людие старъишину на^а собою . и кнѣзь» – «εἰς κεφαλὴν καὶ εἰς ἀρχηγόν»²⁹.

Іноді ускладнення складу учасників чи дивні ототожнення різних «чинів» могли з'явитися вже на слов'янському ґрунті. Скажімо, Числ.16.13 «яко ты еси старъишина нашъ и князь» – передає «ὅτι κατάρχεις ἡμῶν ἀρχῶν», що буквально означає «оскільки керуєш нами, керівник». Малозрозуміле Втор.33.21 «князь събранъ старъишина людемъ» виникло через випущене гр. «ἅμα» («одночасно», «разом з») – пор.: «ἀρχόντων συνηγμένων ἅμα ἀρχηγῶς λαῶν» («князям зібраним разом зі старіямишинами людей»). Іменником могли перекласти форму дієслова «ἡγεομαι» («іти попереду»): Втор.1.15: «и пояхъ от ва^с моудры оумѣтела смыслны . и поставихъ я вамъ старъишины тысущники . и книгчїа соудїамъ ваши^{мъ}» – «...ἀνδρας σοφους καὶ ἐπιστημονας... κατέστησα αὐτους ἡγεῖσθαι ἐφ' ὑμῶν χιλάρχους καὶ εκατοντάρχους...» («...мужів мудрих та досвідчених... поставив їх іти попереду від вас тисячники, сотники...»).

Принагідно з'ясовується походження виразів «старьци людьскыя» (Вих.17.5, 19.7; Числ.11.16, 11.24³⁰) та «старьци градъскыя» (Втор.22.17; Суд.8.16)³¹. Ці характерні сполучення, що проявилися також у «ПВЛ» в описі князювання Володимира Святославича³², завдячують своєю появою закономірностям перекладу, абсолютно нерелевантним з історичної точки зору. Вислови «ἡ γερουσία» чи «οἱ πρεσβύτεροι τῆς πόλεως ἐκεῖνης / αὐτοῦ / σου» перекладали як «старци града сего / его / твоего», а в тому випадку, якщо визначальне слово було відсутнім, «τῆς πόλεως» або «τοῦ λαοῦ» передавалося через прийменник³³.

²⁷ Співвідношення списків – як у попередньому випадку.

²⁸ Варіант: «поставиша и»; «κατέστησαν αὐτὸν».

²⁹ Так за читанням унціала В та споріднених йому списків. У групі унціала А дещо інакше: «εἰς κεφαλὴν εἰς ἡγούμενον».

³⁰ Вих.17.5 «поими же со собою от старецъ людьскыѣ»; Вих.19.7 «прише^а же моисе^ѣ». [и] вѣзва старца людьскыѣ»; Числ.11.16 «яко ти соу^ѣ старци людстїи и кнѣгчїа ихъ»; Числ.11.24 «сѣбра .б. моужѣ от старецъ людскыѣ».

³¹ Втор.22.17 «и да разгноуть ризоу пре^а старци градскыѣ»; Суд.8.16 «поя старца граднїа и разябе я по трънїю».

³² 102.18–19Л 986 р. з «Промови Філософа»; 106.15–16Л 987 р.; 124.23–24Л 996 р.; 127.27–28Л 997 р. («старъишїнь»). Слід відзначити, що «старци людьскыя» неодноразово зустрічаються в Євангелїї та інших біблійних книгах. Напр.: Мт.21.23: «...прїступиша къ нему старъишины жерьчьскыи и старьци людстїи». Лк.22.66: «...сѣбръаша старьци людстїи и старъишины жерьчьскыи и книжъници и ведъша и на сѣборъ свои». Мт.26.3: «...сѣбръаша ся архиерѣи и книжъници и старьци людстїи въ дворѣ архиерѣвовъ». Див. Апракос Мстислава, 49а.23 (183в.20–21), 1206.21–22, 1416.16–17. Ще згадки: Лк.23.1; Мт.21.23; Мт.27.1. Там же, 120в.23, 131а.17, 144в.17–18 (167в.2). Про ці позначення див. також у: Вілкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – К., 2007; Москва, 2009. «Старци градъскыя» – більш рідкісний вираз, хоча вичерпного переліку джерел, попри увагу дослідників до цього питання, досі не складено.

³³ Див.: Втор.19.12 «старци града того» – «ἡ γερουσία τῆς πόλεως αὐτοῦ»; 21.2 «да придоуть старци твои» – «ἡ γερουσία σου»; 21.19 «пре^а старца града своего» – 21.19 «τῆν γερουσίαν τῆς πόλεως αὐτοῦ»; Втор.22.17 «и да разгноуть ризоу пре^а старци градскыѣ» – 22.17 «...ἐναντίον τῆς γερουσίας τῆς πόλεως».

Тепер повернімося до «ПВЛ», і ще раз поглянемо, яким чином розподілено в літописі вирази зі словом «старьць»/«старьци». Як уже відзначалося, на це слово вперше натрапляємо у сюжеті про полянську данину мечами (див. вище). Далі дев'ять (!) подібних виразів уміщено в оповіді про князювання Володимира Святославича (під 980, 983, 986, 987 тричі, 996 двічі та 997 рр.)³⁴. Поодинокий вислів з пророка Ісаї бачимо під 1015 р. у низці цитат, що створюють портрет князя-лиходія Святополка³⁵. Наступними є «старци» з оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря, 1051³⁶ та 1074³⁷ рр., ще далі йде звістка про смерть «доброго старца» Яня 1106 р.³⁸ та переказ із Книги Товіт у «Хроніці» Георгія Амартола під 1111 р.³⁹ Якщо вилучити згадки киево-печерських старців-ченців, прямі біблійні цитати 980 й 1015 рр. та повідомлення 1106 і 1111 рр., в яких слово вживається на означення віку, «соціально-політичне» значення залишається суто для опису правління Володимира Святославича й сюжету про данину мечами. Звісно, подібне розмежування дещо штучне і проведене з великим ступенем умовності, проте тільки в оповіді про данину мечами з недатованої частини «ПВЛ» та в літописних статтях 983–997 рр. ідеться про наради зі «старьцями», спільні рішення та статусні акції.

Слово «старѣшинь» розподілене у «ПВЛ» дещо інакше. Двічі воно зустрічається в оповіді про полянську данину мечами; потім трапляється в оповіданні про смерть князя Олега від власного коня (912 р.)⁴⁰; у 4-й помсті княгині Ольги та покаранні, накладеному на місто Іскоростень (946 р.)⁴¹. Це слово вжите 5 разів в історії князювання Володимира Святославича: тричі у «Промові Філософа» (986 р.)⁴², а також у літописних статтях під 996⁴³ і 997 рр.⁴⁴ Далі

³⁴ Під 980 р. у цитаті з Притч: 81.16–17Л «внегда аще сядеть на сонмищи . съ старци и съ жители земли». Під 983 р. у сюжеті про варягів-мучеників, в якому, як відзначалося, простежується вплив Второзаконя (див.: *Tolochko O. The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited... – P.62*): 82.8–9Л «и рѣша старци и боляре мечемъ жребии...».

Під 986 р. у «Промові Філософа», про Ірода: 102.18–19Л «призываетъ книжники и старци людския».

Під 987 р. тричі в описі нарад князя з боярами та старцями: 106.15–16Л «Созва володимерь боляры своя и старци градъски»; 107.2Л «рѣша бояре и старци»; 108.5–6Л «созва князь боляры своя и старца».

Під 996 р. в оповіді про влаштування святкування та наради з приводу обрання віри або покарань злочинців: 124.23–24Л «створи праздникъ великъ въ ть днь . боляро^м и старцемъ людски^м»; 127.6Л «рѣша епѣпи и старци . рать многа...».

Під 997 р. в оповіді про білгородське віче: 127.24–25Л «бѣ же единъ старецъ не былъ на вѣчи томъ».

³⁵ 140.10Л «...смѣрена старца . и дивна свѣтника».

³⁶ Двічі: 159.21–22Л «братяя идоша к старцю антоню»; 159.27–28Л «бра'я же ради бывше поклонишася старцю».

³⁷ 190.8Л «сбудяшется старче слово»; 190.9Л «Бѣ же и другыи старецъ именовъ матѣи»; 190.25Л «се же вида старецъ повѣдаше бра'и»; і ще 10 подібних прикладів.

³⁸ 281.7–8Л «преставися янь старецъ добрый».

³⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.270, рядки 11–12 «слѣпа старца съльнѣця . видѣти створи ему оубо».

⁴⁰ 38.28Л «призва стареишину конюхо^м . ре^н кое...». Тут згаданий «старѣшина конюхомъ», тобто маємо справу з типовою конструкцією на зразок «старѣшина стражемъ...», див. вище.

⁴¹ 59.28Л «старѣшинь же града изънима».

⁴² Про «съпадение» Сатанаїла та поставлення на його місце архангела Михаїла, а також у прямій цитаті з пророцтва Михаї, застосованій у серії пророцтв про Христа. Щодо останнього, Мих.5.2 див. у: *Шахматов А.А. Повесть временных... – С.703*. Перші два фрагмента, імовірно, пов'язані з викладом Книги Ювілеїв: *Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа» // Palaeoslavica. – Vol.XX. – №1. – Cambridge, Mass., 2012. – P.1–15*. Тексти літопису у цих трьох випадках див.: 87.30Л «старѣшина чину анѣлку»; 88.5–6Л «в него же мѣсто постави старѣшину Михаїла»; 100.16–17Л «из тебе бо изидеть старѣшина быти въ князехъ во изли».

⁴³ 125.7–8Л «съзываетъ боляры своя . и посадники [и] старѣшинь по всѣ^м градомъ».

⁴⁴ 127.27–28Л «се слышавъ посла по старѣшинь градъскыя».

бачимо його в монастирських повістях 1074 р.⁴⁵, діалозі Ізяслава Ярославича з братом Всеволодом під 1078 р.⁴⁶ та цитаті з «Хроніки» Амартола під 1111 р.⁴⁷ «Політичне» значення не так повно зосереджене в рамках періоду князювання Володимира: можна вказати на звістку 946 р. про помсту Ольги та звернення Ізяслава Ярославича до Всеволода під 1078 р. Як бачимо, сфери вжитку слів «старьць» і «старѣшина» відрізняються, хоч і не надто серйозно. Загалом, це не дивно, ураховуючи те, що для «старьць» і «старѣшина» знайдено незбіжні низки грецьких відповідників (подібна закономірність спостерігається не лише у Восьмикнижжі, це ж можна зауважити стосовно інших перекладних текстів)⁴⁸.

Зв'язок сюжету про полянську данину хозарам та оповідання про Володимира Святославича видається не випадковим. Швидше за все, так проявилася рука укладача «ПВЛ». Повторюся, лише на цих двох ділянках слово «старьци» має «соціально-політичне» значення. Сказане підкріплюється і таким спостереженням – в обох випадках використано одні й ті самі джерела. Як відомо, ідеологічно важливі моменти початкового літопису, у тому числі Введення, період князювання хрестителя Русі (до 997 р.), а також закінчення зводу, – марковані сильним впливом перекладної літератури, як біблійної, так і хронографічної. У нашому випадку примітне те, що в обох оповідях: про данину хозарам та у статті 986 р. у «Промові Філософа», – знаходимо мотив немовляти-Мойсея, котрий провіщав загибель Єгипту⁴⁹. Цей мотив походить з Книги Ювілеєв чи якоїсь з її переробок, у слов'янському перекладі відомої під назвою «Дробне Буття»⁵⁰. При цьому, як відзначив О.В.Коптев, дослідження паралельних сюжетів про «загрозливу данину», до яких слід віднести полянську данину мечами, демонструє, що вони наділені певною цільністю. Подібні оповідання містять загадку (власне пропозиція чужому правителю меч, стріл...) та відгадку – інтерпретацію незвичної данини⁵¹. Таким чином, початок і завершення оповіді не можна відривати одне від одного. Вірогідніше за все, літописець використав «бродячий» (?) сюжет, текстуально оформивши його вже *разом* із запозиченнями з «Дробного Буття». Слід відзначити також загальне співвідношення характеру різних ділянок тексту початкового літопису. У «Промові Філософа»

⁴⁵ «Старѣшиною» названо Антихриста в діалозі бісів та одного з печерських подвижників: 196.27Л «поклонился еси нашему старѣшинѣ и намъ»; 197.1–2Л «вашъ старѣшина антихрестъ естъ».

⁴⁶ 203.1Л «наре^а мя старѣшину собѣ».

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.269, рядок 8: «языкомъ старишины наставляюще». Текст Амартола див.: *Истрин В.М.* Книги временных и образных Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920. – С.160–161.

⁴⁸ Про відповідники до слова «старѣшина» див., напр.: *Личхадзе А.А.* Переводческая деятельность в домонгольской Руси: лингвистический аспект. – Москва, 2011. – С.288, 292–293.

⁴⁹ Мотив детально пророблено у «Промові Філософа» й коротко згадано в недатованій частині «ПВЛ». «Промова Філософа», 94.12–17Л: «бѣгъ отроча красно . и бѣгъ . лѣтъ . д . и приведе [и] дѣти фараона ко оцѣ своему . видѣвъ же моисѣя фараонъ нача любити отро^а . моисии же хапаяся за шию срони вѣнецъ . съ главы црѣвы и попра и . видѣвъ же вольхвъ и ре^а црѣви . о црѣю погуби отроча се . аще ли не п^агубишь . имать погубити всего еюпта . и не послуша его црѣ . но паче повелѣ не погубити дѣтми жидовски». Введення ПВЛ, про полянську данину мечами, 17.16–19Л: «яко [и] при фараонѣ црѣ еюпетъсѣтъмъ еда приведоша моисѣя предѣ фараона и рѣша старѣшина фараона /варіант: старци фараони/ . се хочеть смирити область еюпетскую . яко же и бѣгъ погибоша еюптине от моисея...». До речі, О.В.Коптев відзначив загальну спорідненість сюжету про данину мечами та іншого епізоду «ПВЛ» – про дарування меча Святославові Ігоровичу від грецького імператора під 971 р. (див.: *Коптев А.* The Story of “Chazar Tribute”... – Р.202–204). Здається, у цих фрагментах присутня і певна текстуальна спорідненість, див., напр.: «фараонъ нача любити отроча» – «послаша ему меч... нача хвалити и любити . и цѣлова[ти] црѣя» (71.7,9–10Л).

⁵⁰ Див.: *Вілкул Т.* О происхождении «Речи Философа».

⁵¹ *Коптев А.* The Story of “Chazar Tribute”...

та початковій частині «ПВЛ» бачимо запозичення з біблійних та хронографічних (хронік Амартола та Іоанна Малали) джерел, а також Книги Ювілеїв⁵². Своєю чергою, тісно пов'язані одне з одним також Введення, стаття 1065 р. та завершення «ПВЛ»⁵³, а дослідження джерел та композиції «Промови Філософа» дозволяють стверджувати, що це витвір літописця, написаний після 1100 (чи, радше, навіть 1112) року⁵⁴. Отже, на всіх названих ділянках проявилися ознаки роботи укладача «ПВЛ», і вони належать до одного текстуального шару.

Що стосується того, чому слова «старьць» та «старѣшина» настільки рідкісні у Введенні до «ПВЛ» і практично не зустрічаються після 1078 р. – як і завжди, подібні властивості тексту неможливо передбачити заздалегідь, однак їх можна спробувати пояснити. Щодо недатованої частини, найімовірніше, таким чином виявилися уподобання укладача. Крім того, виклад недатованої частини «ПВЛ», так би мовити, дуже концентрований. Введення літопису щільно насичене книжною топікою (на цій ділянці зводу автор «ПВЛ», наприклад, кілька разів увів вираз «мудри / добри и смыслени», що має біблійно-хронографічне походження⁵⁵), і вірогідно, уживання одних виразів витісняло інші. Чому «старьцев» немає після 1078 р. – для цього існує цілком раціональне пояснення. «ПВЛ» редагувалася за часів київського князювання Володимира Мономаха (у 1113–1116 рр.), а в роки утвердження на князівському столі в Києві Всеволода Ярославича (1078–1093 рр.) та його сина Мономаха (1113–1125 рр.), котрі були молодшими представниками нащадків Ярослава Мудрого, натяки на старійшинство, здається, були небажаними; натомість починає інтенсивно експлуатуватися ідея «отъчинь».

Усе сказане має різноманітні наслідки – як історичного, так і текстологічного плану. Насамперед, не виправдалися очікування, пов'язані з традиційною схемою розвитку Давньої Русі. Згадками старців та старійшин мала б рясніти легендарна історія слов'янських племен та Русі, однак усі вони, за винятком одного повідомлення, уміщені вже в історії київських князів. Більше того, *один-єдиний* сюжет «додержавного» періоду про полянську данину мечами, в якому фіксуються «старьци» та «старѣшинь», – створений під впливом біблійних і хронографічних перекладних текстів, та являє собою сконструйовану укладачем «ПВЛ» оповідь. Він щільно пов'язаний з оповіданням про часи князювання Володимира Святославича, де простежується найбільша концентрація звісток про старців та старійшин, а що стосується «соціально-політичного» значення слова «старьци»,

⁵² Щодо запозичень з Книги Ювілеїв у Введенні «ПВЛ»: вказується висота Вавилонської башти, 5433 ліктя, пор.: The Book of Jubilees, tr. by James C. Vanderkam [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Vol.511. Scriptores Aethiopicis. Tomus 88]. – Lovanii, 1989. – P.62 (Jub.10:21); 5.15Л. У «Промові Філософа» таких запозичень декілька. Питання взаємозв'язків цих частин «ПВЛ» розглядалося, зокрема, у: Franklin S. Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers: New Series. – Vol.XV. – 1982. – P.18–25; Reinhart J. «Речь Философа» Повести временных лет и её великоморавская и преславская предыстория // Wiener Slavistisches Jahrbuch. – Wien, 2008. – S.152; Милотенко Н.И. К вопросу о некоторых источниках Речи Философа // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.55. – 2004. – С.9–17; Петрухин В.Я. Русь и «все языци»... – С.132–135.

⁵³ Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. – Vol.XV. – №2. – Cambridge, Mass., 2007. – P.56–116.

⁵⁴ Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа»...

⁵⁵ Одне з місць Восьмикнижжя, де трапився цей вираз, прочитоване вище (див. Втор.1.15), деякі інші приклади вже відзначено дослідниками. Див.: Гитицус А.А. Рекоша дружини Игоревы... 3. Ответ О.Б.Страховой (Ещё раз о лингвистической стратификации Начальной летописи) // Palaeoslavica. – Vol.XVII. – №2. – Cambridge, Mass., 2009. – P.272 (із посиланням на працю І.М.Данилевського 1998 р; див. прим. 9).

воно відзначене *винятково* для сюжету про данину мечами та опису князювання хрестителя Русі (а точніше, для часу, пов'язаного з хрещенням⁵⁶). Як видається, київський літописець помістив «старців» і «старійшин» переважно в князівський період не дарма. Судячи з закономірностей користування запозиченою лексикою і топікою, це була ознака «парадного», гідного опису давніх (для такого пункту відліку, як початок XII ст.) князів. У літописця не могло виникнути самої ідеї того, що «старці» мусять опинитися в додержавному, а не князівському періоді історії Русі. Поза тим, що систематичні курси історії загалом, зрозуміло, є виявом новоючасної інтелектуальної праці, у книжника не було й жодного авторитетного взірця, де б провадилася ідея розвитку від правління «старѣшинъ» і «старѣцевъ» до верховних володарів⁵⁷. Навпаки, загальна картина слововжитку в авторитетних для укладача «ПВЛ» взірцях, за всієї своєї складності, була статичною. Зокрема, дослідження термінології Восьмикнижжя демонструє, що вже у Книзі Буття фіксуються і «цѣсари», і «князи», і «старѣци» й «старѣшинь».

Що стосується текстології початкового літопису, невинуватими є спроби «розшарувати» та «розшивати» сюжет про полянську данину мечами. Початок цього оповідання із «загадкою» – дивною даниною мечами, не можна відривати від закінчення з «розгадкою»-тлумаченням із біблійних та парабіблійних сюжетів. Введення ж «ПВЛ» у цілому, судячи з усього, слід відносити не до найдавнішого ядра і не до витвору одного з авторів передуючих початковому літопису зводів, як це часто вважається у школі послідовників О.О.Шахматова, а до справи рук власне укладача «ПВЛ», що працював у 10-х рр. XII ст.

⁵⁶ Вирази зустрічаються у літописних статтях 983–997 рр., тобто відлік іде від однієї з подій «язичницької реакції» – історії варягів-мучеників – до зведення та освячення Десятинної церкви.

⁵⁷ Про значення авторитетних взірців в описах подій, здавалося б, «суто вітчизняної історії», див.: Толочко А.П. Как была разрушена Десятинная церковь в Киеве? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории 2007–2009. – Москва, 2012. – С.33.

The paper surveys such social terms as “startsi” and “starëishiny” (elders, aldermen) in the Tale of Bygone Years and in Old Slavonic Octateuch. It was usually considered that mentions of elders point to some “tribal” characteristics. But while we have only one story with mentions of “startsi” and “starëishiny” from formative period of Rus’ (namely, about the tribute of Polans to Chasars), others dates came from “Kyevan princely period”, with special accent on the years of government of the prince Volodymyr Sviatoslavych. Besides, some important accounts were heavily impacted by biblical narrations as well as bookish sources. In the one’s turn, a close examination of all cases of using selected terms in the Octateuch shows us an intricated picture which appeared due to the long history of biblical texts transition. Though, general effect was that elders (and princes) existed everywhere in the Octateuch; at least they are known already in Genesis. In order to describe the early history of Rus’ the chronicler applied biblical patterns with very complicated but nevertheless static political and social pictures.

